

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/54-57>

Günay Hacızadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
hajizade.93@gmail.com

SEMANTİK SAHƏLƏRDƏ METAFORİK ƏLAQƏLƏR

Xülasə

Məqalədə semantik sahələrdə sözlər və mənalar arasındakı metaforik əlaqələrdən bəhs olunur. Semantik sahələri başa düşmək vacibdir, çünki bu, nəzərdə tutduğumuz fikrin mənasını çatdırmaq üçün ən uyğun sözləri seçməklə daha effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər. O, həmçinin gündəlik həyatda, eləcə də ədəbiyyatda və digər ünsiyyət formalarında rastlaşdığımız sözlərin mənasını və kontekstini anlamağa kömək edə bilər. Metafora insanın dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Metaforalar mücərrəd anlayışları daha konkret sahələrlə birləşdirməklə anlayışımızı formalaşdırır, bizə mürəkkəb ideyaları və təcrübələri anlamağa kömək edir. Metaforik yolla fikir bildirməklə biz qavrayışlarımızı, inanclarımızı formalaşdırırıq və sosial qarşılıqlı əlaqələrimizi idarə edirik.

Açar sözlər: *semantik sahə, kontekst, metafora, məna, metaforik əlaqə*

Gunay Hajizade
Baku State University
PhD student
hajizade.93@gmail.com

Metaphorical relations in semantic fields

Abstract

The article deals with the metaphorical relations between words and meanings in semantic fields. Understanding semantic fields is important, because it can help us communicate more effectively by choosing the most appropriate words to convey the meaning of our intended idea. It can also help us understand the meaning and context of words we encounter in everyday life, as well as in literature and other forms of communication. Metaphor plays a very important role in understanding language and describing the world, events, and the desired idea through language. Metaphors shape our understanding by connecting abstract concepts with more concrete domains, helping us understand complex ideas and experiences. By communicating metaphorically, we shape our perceptions, beliefs, and manage our social interactions.

Keywords: *semantic field, context, metaphor, meaning, metaphorical connection*

Giriş

“Semantika” termini ilk dəfə 19-cu əsrin sonlarında, daha dəqiq desək 1897-ci ildə dilçilik sahəsinə daxil edilmişdir. Onun ilk dəfə istifadəsini fransız dilçi və filoloq Mişel Brealın əsərlərində geniş təsvir edilib. Mişel Breal bu termini 1897-ci ildə nəşr olunan “*Essai de sémantique*” (“Semantika haqqında esse”) adlı əsərində təqdim etmişdir. Bu əsərdə fransız dilçi sözlər və anlayışlar arasındakı əlaqələrə diqqət yetirərək dildəki mənanın öyrənilməsinə araşdırmışdı. Breal tərəfindən dilçiliyə gətirilən bu tövhə bugünə qədər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və sonralar digər dilçilər və filosoflar tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdi. Semantikanın öyrənilməsinin formalaşmasında və onun daha geniş dilçilik sahəsinə inteqrasiyasında 20-ci əsrin əvvəllərində Ferdinand de Saussure tərəfindən başçılıq etdiyi strukturalizm dilçilik cərəyanı da həlledici rol oynamışdır.

“Semantika” termininin etimologiyasına nəzər yetirdikdə isə onun yunanca “sēmantikos” sözündən yarandığı və hərfi mənada, “əhəmiyyətli” və ya “əhəmiyyətli məna” demək olduğu aydın

olur. Dilçilikdə “semantika” və ona sinonim kimi göstərilən “semasiologiya” terminlərinin hər ikisinin kökləri dildəki mənənin öyrənilməsinə əsaslanır. Həm “semantika”, həm də “semasiologiya” sözlərinin mənşəyi yunanca “işarə və ya işarələri” bildirən “sema” sözündən götürülmüşdür. “Semantika” geniş mənada dildə mənənin öyrənilməsinə aiddir, “semasiologiya” isə xüsusi olaraq sözlərin mənasında dəyişiklikləri öyrənir. Bu terminlər dilçilik sahəsində, xüsusən də dil sistemində söz və simvolların mənasının necə çatdırıldığına araşdırılmasında əsas olmuşdur.

Semantika XIX əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan linqvistikanın müstəqil bir sahəsidir. Leksik sahə kimi də tanınan *semantik sahə* mənə baxımından bir- biri ilə əlaqəli olan söz və ya ifadələr qrupuna deyilir. Bir- biri ilə əlaqəli olan bu sözlər və ya ifadələr adətən ümumi bir mövzunun müxtəlif aspektlərini və ya nüanslarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Semantik sahələr eyni zamanda gündəlik həyatda, ədəbiyyatda və ya digər ünsiyyət formalarında qarşılaşdığımız sözlərin mənasını və kontekstini anlamağa da kömək edə bilər. Məsələn, “rənglər”in semantik sahəsinə qırmızı, mavi, yaşıl, sarı və s. kimi sözlər daxildir. Və ya “hisslər”in semantik sahəsinə sevgi, nifrət, qorxu, həyəcan və s. kimi sözlər aiddir. Nümunə kimi verilən sözlər vizual olaraq qavradığımız müxtəlif çalarları və ya emosiyaları təsvir etdiyi üçün mənə baxımından da bir-biri ilə əlaqəlidir.

Semantik sahələrə bəzən “*mənə sahələri, söz sahəsi, leksik sahə, semantik sistem*” də deyilir. Ronald A. Carter “Mətnlərlə İş: Dil Analizinə Əsas Giriş” əsərində semantik sahələri *mənə sahələri* kimi adlandırır:

... “insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrinə mədəni münasibət çox vaxt həmin fəaliyyət müzakirə edilərkən istifadə edilən metafora seçimlərində müşahidə oluna bilər. Burada nəzərə alınmalı faydalı linqvistik anlayış semantik sahədir, bu sahə həmçinin mənə sahəsi də adlandırılır” (Carter, 2001: 49).

Semantik sahələri dərinlən başa düşmək vacibdir, çünki semantik sahələr nəzərdə tutulan fikrin mənasını çatdırmaq üçün ən münasib sözləri seçməklə daha yararlı ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər (Hümbətova, 2022: 28).

Semantik sahə mənəyə bağlı olan leksemlər (sözlər) toplusudur (Lakoff, Johnson, 2008: 71). Dilçi professor Adrienne Lehrer “*Semantic fields and lexical structure*” (*Semantik sahələr və onun leksik strukturu*) kitabında semantik sahələri daha konkret olaraq “*müəyyən konseptual sahəni əhatə edən və bir-biri ilə müəyyən spesifik əlaqələri olan leksemlər toplusu*” kimi tərif etmişdir (Lehrer, 1985: 192).

Semantik sahələrin tədqiqatı ilə məşğul olan linqvistləri maraqlandıran bir digər semantik hadisə isə “metaforik əlaqələr və ya metaforlaşma” hadisəsi olmuşdur. Metafora insan dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Məşhur filosof Aristotelin zamanından bu günədək metaforaların xarakteristikası, “təbiəti” ilə bağlı yüzrlərlə araşdırmalar aparılıb. “Metafora insanın birbaşa fiziki təcrübəsinə daha yaxın olan sferalar baxımından yeni konseptual sferaları dərk etməsi üçün bir vasitədir. Dil dünyanı metaforik dərk etməyin nəticələrini ifadə edir. Metafor dilin və nitqin bədii təbəqəsini obrazlı şəkllə salır, bir predmetə məxsus əlamət, yaxud keyfiyyəti digər bir bənzər əşyaya köçürür”.

Metafora bir dil fenomeni olaraq əsrlər boyu linqvistlərin, məntiqçilərin, filosofların diqqətini özünə cəkməyi bacarıb. Metafor bir növ müqayisədir. Metafor elə müqayisədir ki, burada insan zehni mücərrəd məfhumla konkret predmeti əlaqələndirmək məqsədi ilə onları bir sözdə yaxud ifadədə inteqrasiya edir, uyğunluq yaradır (Hümbətova, 2022: 151).

Dilçilikdə *metafor* anlayışı ilə yanaşı *metaforlaşma* anlayışı da mövcuddur. Bu iki məfhum ismən bənzərsə də - metafor və metaforlaşma olduqca fərqli anlayışlardır. Metaforlaşma tarixi-semantik bir dilçilik hadisəsidir və dilin obrazlılıq səviyyəsini zənginləşdirən bir vasitə kimi dilin leksik-semantik sistemində olduqca önəmli rol oynayır. Metafora insan idrakının və ünsiyyətinin əsas aspektidir və insana mücərrəd anlayışları daha dəqiq və ya tanış olanlarla əlaqələndirərək başa düşməyə imkan verir. Semantikada metaforik əlaqələr dilin hərfi izahından kənar mənasını çatdırmaq üçün metaforadan istifadə üsullarına deyilir. Metaforaların araşdırılması və öyrənilməsi ilə təkcə dilçilər deyil həmçinin filosoflar, psixoloqlar da məşğul olmuşdur. Metafor və

metaforlaşma probleminə N.D.Arutyunova, A.N.Baranov, M.Blek, E.B.Budayev, S.Q.Dudetskaya, M.Conson, C.Lakoff, A.Riçards, C.Serl, V.N.Teliya kimi psixolinqvistlər, ədəbiyyatşünaslar, semasioloqlar və s.-ləri öz əsərlərində bu və ya digər istiqamətdə toxunmuş və bu barədə münasibət bildirmişlər. Metaforanı “düneyi dərk etmək üçün dil modeli” hesab edən filosof F.Nitşe deyirdi ki: “*metafora qneseoloji funksiya daşıyır, yəni dil və düşüncə proseslərinin əlaqələrini şərtləndirir*” (Quliyev, 2020:114).

Bir dilin emosional-semantik potensialının inkişafı, bir qayda olaraq, metaforik mənalı vahidlərin əmələ gəlməsi əsasında baş verir. Müasir Azərbaycan və ya İngilis dillərində, KİV-nin dilində işlədilən məcazi mənalı vahidlərin əmələ gəlməsində metaforik mənalı leksemlər əsas hərəkətverici səciyyə kəsb edir. Ayrı-ayrı örnəklərdə işlənən metaforik ifadə vasitələrinin anlayış potensialının meydana çıxmasında sosial-iqtisadi tərəqqi, elmi-texniki inkişaf faktorlarının rolu böyükdür (Quliyev, 2022: 151).

Məsələn, ingilis dilinin Amerikan variantında (American accent) işlədilən metaforik ifadələrdə milli-mədəni semantika üstünlük təşkil edir. Bu fikrə misal olaraq “ölüm” mənasında işlədilən “*death*” sözünün “*dead-time*” - hərəkətin sürətli əlaməti üçün işlədilən (hərfi mənası “ani ölüm” olan) və faydasız işlər üçün istifadə edilən “*dead-wood*” (hərfi mənası “ölü ağac”) və “*dead-head*” (hərfi mənası “ölü baş”) metaforik formalarını göstərə bilərik.

Dilçiliyin semantika sahəsində müstəsna rolu olan linqvistlər C.Lakoff və M.Conson isə metaforaya fərqli bir “pəncərədən” yanaşaraq yeni bir anlayışı-*konseptual metafora* anlayışını dilçiliyə gətirmişlər. Onlar metaforanı “insan düşüncəsi və davranışı ilə əlaqələri olan konseptual fenomen” kimi irəli sürmüşdür. Onların birgə yazmış olduqları “*Metaphors We Lived By*” (*Yaşadığımız metaforalar*) əsərində metaforaları konseptual semantika işığında tədqiq edərək yazmışlar:

“...*metafora bizim gündəlik həyatımıza, təkcə dildə deyil, eyni zamanda düşüncə və davranışlarımızda da daxil olmuşdur.*”

“*Yaşadığımız metaforalar*” əsərində metafora və konsept arasındakı əlaqələr müzakirəyə çıxarılmışdır. C.Lakoff və M.Conson göstərirdilər ki, gündəlik qavrayış və düşüncə fəaliyyətini asanlaşdıran konseptlər sistemi məhz metaforalardır. Onlar yazırdılar ki, ilk növbədə, linqvistik məlumatlar əsasında aşkar etdik ki, bizim adi konseptual sistemimizin böyük hissəsi metaforik xarakter daşıyır” (Lakoff, Johnson, 2008: 4). George Lakoff və Mark Johnson tərəfindən hazırlanmış “konseptual metafora nəzəriyyəsi” (CMT) metaforanın sadəcə bir dil vasitəsi deyil, əsas idrak mexanizmi olduğunu göstərir. “Konseptual metafora nəzəriyyəsi”nə görə, mücərrəd anlayışlar daha konkret sahələr baxımından başa düşülür, onlar tez-tez semantik sahələrlə təmsil olunur. Məsələn, “*LOVE IS JOURNEY*” (Sevgi Səyahətdir) konseptual metaforasında “*səyahət*” domeni “*sevgi*”nin mücərrəd anlayışını başa düşmək üçün strukturu təmin edir (Lakoff, Johnson, 2008: 6). G.Lakoff və M.Johnson metaforanın yalnızca poetik və ya dekorativ dil ünsürü olmadığını, həmçinin də gündəlik idrakımızda dərin izlər buraxdığını iddia edirdilər. Metaforalar mücərrəd anlayışları daha konkret sahələrlə birləşdirməklə anlayışımızı formalaşdırır, bizə mürəkkəb ideyaları və təcrübələri anlamağa kömək edir. Metaforik yolla fikir bildirməklə biz qavrayışlarımızı, inanclarımızı formalaşdırırıq və sosial qarşılıqlı əlaqələrimizi idarə edirik (Quliyev, 2022: 82).

“Biz metaforalarla yaşayırıq- We live by metaphors” deyərək, C.Lakoff və M.Conson metaforik təfəkkürün dil və ünsiyyətdən tutmuş fikir bildirmədən qərar qəbul etməyə qədər insan həyatının çoxtərəfli aspektlərindəki geniş təsirini vurğulayıblar. Onların bu deyimi metaforaların insan idrakına verdiyi dərin təsiri vurğulayır və onların qavrayışları və davranışları formalaşdırmaqda rolunu başa düşməyin vacibliyini vurğulayır.

Metaforaların dilçilikdə və ya ədəbiyyatda işlənmə mövqeləri olduqca önəmlidir. Metaforlaşma leksik-semantik sistemdə freymlər və ssenarilər arasındakı struktur biliyini göstərir; iki konseptual domen-mənbə domeni (source domain) və hədəf domeni (target domain) arasında özünü bürüzə verir (Mezenin, 1984: 67).

Metaforik əlaqələr bir sahənin digəri baxımından başa düşüldüyü anlayışlar və ya sahələr arasındakı əlaqələrdir. Bu əlaqələr müxtəlif sahələrin elementləri arasında paralellər və ya oxşarlıqların çəkilməsini nəzərdə tutan metaforik xəritələr vasitəsilə qurulur (Əfəndiyeva, 1980:

158). Metaforik əlaqələr daha konkret və ya tanış sahələr baxımından mücərrəd və ya mürəkkəb anlayışları başa düşmək üçün konseptual çərçivələr təmin etməklə dilin, düşüncənin və ünsiyyətin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Nəticə

Semantika XIX əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan linqvistikanın müstəqil bir sahəsidir. Semantikanın əsas predmeti, yəni öyrəndiyi sahə-dil işarələrinin mənasıdır. Semantikanın bir elm kimi yaranma və inkişaf tarixi müddətcə qısa olsa da, bu proses heç də asan olmamışdır. Tarixə qısa nəzər yetirdikdə semantik tədqiqatların tarixinin insan tərəfindən dil haqqında ilk araşdırmalara qədər gedib çıxdığını görmək mümkündür. XX əsr semantik tədqiqatların böyük irəliləmə və inkişaf yaşadığı bir dövr kimi qeyd edilir. Keçən əsrdə qrammatik semantika, semiotika, nitq aktı nəzəriyyəsi kimi yeni-yeni yanaşmalar işləyib hazırlayan dilçilər dilin semantik strukturunu daha dərinlən araşdırmış və dilin sosial, mədəni və koqnitiv məzmunlarını nəzərə alaraq mənanı anlamaq üçün söylərini artırmışlar.

Semantik sahələrin tədqiqatı ilə məşğul olan linqvistləri maraqlandıran bir digər semantik hadisə isə “metaforik əlaqələr və ya metaforlaşma” hadisəsi olmuşdur. Metafora insanın dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Nəticə olaraq semantikadakı metaforik əlaqələrin insanlara mücərrəd anlayışları başa düşmək üçün konkret, tanış sahələrə müraciət etməklə mürəkkəb ideyaları, duyğuları və təcrübələri çatdırmağa necə imkan verdiyini deyə bilərik. Metaforalar insan təcrübələri ilə rezonans doğuran canlı təsvirlər, analogiyalar və assosiasiyaları təmin etməklə dil və ünsiyyəti zənginləşdirir. Metaforik əlaqələr çox vaxt ixtiyari deyil, sistemli şəkildə qurulur. Müəyyən metaforik əlaqələr müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə təkrarlanır, insan idrak və təcrübəsində ümumi nümunələri əks etdirir. Bu sistemli əlaqələndirmə konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir ki, bu da metaforanın düşüncə və dilin qurulması üçün əsas mexanizm olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Carter, Ronald. (2001). Working With Texts: A Core Introduction to Language Analysis. Routledge.
2. Hübətova, V. (2022). Metaforlaşma yolu ilə ləksik-semantik sistemdə yeni dil vahidlərinin yaranması. Dilçilik Araşdırmaları.
3. Lakoff, G., Johnson, M. (2008). Metaphors We Lived by. University of Chicago Press.
4. Lehrer, Adrienne. (1985). Semantic fields and lexical structure.
5. Quliyev, H. (2020). Konseptual metaforaya müxtəlif yanaşmalar. “Filologiya və Sənətşünaslıq” elmi jurnalı. №2.
6. Quliyev, H. (2022). Dilçilik araşdırmaları, №1.
7. Mezenin, S.M. (1984). Obraznye sredstva yazyka (na materiale proizvedenii Shekspira): Ucheb. Posobie. M. MGPI im. V.I.Lenina.
8. Əfəndiyeva, T. (1980). Azərbaycan dilinin ləksik üslubiyyəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 251 s.

Göndərildi: 30.01.2024

Qəbul edildi: 05.04.2024